L-Istampa F'Malta

Studju ta' Ġużè' Gatt

KELMTEJN QABEL

FUQ l-Istampa f'Malta kitbu kemm-il wieħed. L-ewwel ma kiteb dwar din is-sengħa, kien il-Maġistrat Parnis, billi, fil-*Malta* tad-9 ta' Awissu, 1909, ġieb xi *Appunti sull'introduzione della Stampa in Malta.* Terġa' wara xi żmien, fl-1916, għamlu bl-ingliż u ħarġu fi ktieb żgħir, taħt l-isem ta' *Notes on the establishment and actual state of Printing Press in Malta.* Imbagħad, Mons. Dr. Fredu Mifsud fl-*Appunti sugli Archivi di Malta* li ġieb fl-"Archivum Melitense", vol. II, paġ. 62, semma xi ħaġa żgħira fuq fuq huwa wkoll dwar din il-biċċa.

Wara dawn, ktibna aħna, fuq l-*Istampa f'Malta* fi *Il-Habib* tal-1921 u fil-*Pronostku Malti* tal-1933, ta' Ġ. Muscat. Dak li deher fi *Il-Habib*, kien il-bidu tax-xogħol tagħna dwar id-dħul u l-ġrajja ta' din is-Sengħa f'Malta. L-ieħor, li deher fl-imsemmi Almanakk, inkiteb ftit wara l-1921; iżda meta tajnih lill-Editur tiegħu, dam mitluf għal ħafna żmien għandu, qalb il-karti li kellu, billi ma sabux għajr fl-1932, u wrieh id-dawl ma' l-ewwel waqt li sab. B'danakollu, l-akbar xogħol tagħna deher fil-*Labour Opinion* tal-1924. Hawn ktibna fit-tul, u taħt l-isem ta' "*L-Istampa f'Malta u l-ewwel kotba bil-Malti*", tajna ħafna tagħrif, wara bosta tiftix li għamilna fil-kitba ta' dari.

Dan li semmejna huwa dwar dawk biss li kitbu fi żmienna. Qabel, fi żmien l-Ordni, żewġ kittieba oħra — l-Avukat Nazju Saver Mifsud u Fra Ġanpatist Alessandri — kienu tarrfu xi ħaġa żgħira, huma wkoll fuq hekk, f'żewġ kotba minn tagħhom. Iżda, l-aktar li nkiteb kien fi żmien l-Ingliżi, f'Rapport maħruġ minn dawk il-Kummissjonarji li ġew jistħarrġu l-qagħda ta' Gżiritna fl-1836.

Il-kitba tagħna nqeda biha A. A. Gauci. Din swietlu bħala muftieħ, jew, aħjar, bħala li qabbditu t-triq u wrietu minn fejn kellu jgħaddi, biex isib dawk id-dokumenti li fuqhom ried isejjes dak li kien biħsiebu jgħid, kif hu nnifsu hekk qal u stqarr fil-kitba tiegħu.

L-imsemmija kitba ta' Gauci dehret fl-"*Archivio Storico di Malta*", An. VIII, fasc. II, Gen.-Apr. 1937, bl-isem ta' "*Origine e sviluppo della stampa in Malta durante il Governo dell'Or-*

dine Gerosolimitano". Dan l-Arkivju kien joħroġ kull tliet xhur minn Ruma. Barra minn hekk, Gauci ħareġ ukoll, fil-*Malta* tal-1937, kitba oħra fuq l-istess ħaġa. Iżda, did-darba, Gauci għamilha f'kemm-il Taqsima. Dil-biċċa għoġbitna ħafna u għalhekk ħajritna biex nimxu fuq it-turija tiegħu, billi, kull ħaġa fil-kitba tagħna, nagħmluha f'Taqsima għaliha aħna wkoll.

Għalkemm il-kitba ta' Gauci hi twila u sabiħa, barra milli wkoll it-tagħrif li ta hu maħdum b'sengħa kbira u ħila sewwa, in-nuqqas u l-għeltijiet fiha ma jonqsux. Madankollu min ma jaqax f'xi għelt? Dawk biss li ma jagħmlu xejn. Għalhekk, ma noqogħdu nistaħbew wara subgħajna xejn għax il-kitba tagħna ma kinetx anqas minn tiegħu, għal dak li huwa nuqqas u għeltijiet. Biss irridu ngħidu li, il-biċċa l-kbira tal-għeltijiet li żelqulna, ma kinux għal kollox ħtija tagħna, iżda għax irbatna, b'għajnejna magħluqa, fuq dak li qal ħaddieħor qabilna u għedna bħalu. Imma did-darba qgħadna b'għajnejna miftuħa, billi, fejn stajna, morna f'ras il-għajn, biex naraw il-ħwejjeġ sewwa u niflu kollox kif inhu.

Dil-kitba tal-lum li sa ngibu, tista' tgħid, ma għandha x'taqsam xejn ma' dawk li ħarġu qabilha, għax fit-tiftix mill-ġdid li rġajna għamilna, sibna dokumenti li, f'xi bnadi, jaqilbu ta' taħt fuq, il-ġrajja dwar l-Istampa f'Malta, billi jtarrfu ħwejjeġ li ma jaqblux f'kollox ma' kif dawn kienu magħrufa qabel. Terġa', bis-saħħa ta' dak li stajna nsibu, sa nimlew ħafna mill-battal li ħallejna warajna aħna u Gauci, barra milli wkoll sa nsewwu, fejn irnexxielna niksbu biex, l-għeltijiet tiegħu u tagħna. B'danakollu ħadda ma għandu għax jaħseb li b'daqshekk aħna rridu ngħaddu rwieħna bħala Mgħallmin, jew li ma nistgħux ngħeltu bħal ħaddieħor f'dak li ngħidu. Le; xejn minn dan. Iżda l-waħdani ħsieb tagħna hu dak biss li nagħmlu mil-aħjar li nistgħu biex ġrajjietna jitnaqqew u jissaffew mill-għeltijiet li jitnisslu fihom, bħalma hekk ukoll nistennew li ħaddieħor jagħmel l-istess ħaġa magħna, meta jsib li aħna għelitna fil-kitba tagħna. U s-sliem għal kulħadd.

Tal-Pietà, nhar Santa Marija tal-1945.

I.

HIDMA TAL-GRAN MASTRU LASKRI BIEX IDAHHAL L-ISTAMPA F'MALTA

Fit-12 ta' Ġunju, 1636, Fra Ġwann Laskri laħaq bi Gran Mastru ta' l-Ordni ta' San Ġwann, u b'hekk ukoll bħala Sultan ta' Malta. Meta Laskri ħa t-tmexxija ta' Gżiritna f'idejh, sab imħejjija minn kollox l-Istatuti l-ġodda ta' l-Ordni, billi dawn saru fi żmien il-Gran Mastru ta' qablu (De Pawla), fil-Kapitlu Ġenerali li nbeda fl-1631.

Biex l-Istatuti jkunu għaddew minn kulħadd tassew u biex anqas ħadd ma jkollu għalfejn igerger u jgegem dwarhom, fil-laqgħat li saru, daħħlu Kavalier minn kull Lingwa li kien fiha l-Ordni, biex jidher għal sħabu.

L-Istatuti kienu l-Liġijiet ta' l-Ordni. Dawn kellhom jaqdu lill-Gran Mastru bħala mera dwar kif kellha tkun it-tmexxija tagħhom fuq ir-Rħieb ta' San Ġwann biss. Kull min kien jidħol jagħmel sehem minn dan l-Ordni, kellu joqgħod għal dak kollu li jgħidu dawn il-Liġijiet. Għalhekk, dawk in-nies l-oħra li kienu jgħammru f'dawn il-Gżejjer, ma kellhom x'jaqsmu xejn magħhom. Għal dawn kien hemm liġijiet oħra, li f'Malta kien marbut kulħadd li jisma' minnhom—in-nies ta' l-Ordni wkoll.

Bħalma kulħadd jaf, l-Ordni ta' San Ġwann kien "Għaqda Qaddisa", kif huma wkoll dawk ta' San Franġisk, San Duminku u oħrajn. Bħala hekk, biex l-Istatuti jkollhom dik is-saħħa meħtieġa, li jkunu jistgħu jitħaddmu mill-Gran Mastru u l-Kunsill tiegħu, qabel riedu jgħaddu u jitwettqu mill-Papa, inkella dawn la kienu jgħoddu u anqas jiswew xejn.

Biex l-Istatuti tal-1631 jidħlu jagħmlu sehem fil-ħakma ta' l-Ordni, ħa ħsieb il-Gran Mastru Laskri. F'Settembru tal-1636, Laskri bagħathom għand l-Ambaxxatur li kellu f'Ruma, biex dan jeħodhom għand il-Papa ħalli jgħaddihomlu, u b'hekk isiru Liġijiet. Il-Gran Mastru kellu l-ħsieb ukoll li malli dawn jitwettqu minn Ruma, jistampahom fi ktieb għalih.

L-Ambaxxatur ta' l-Ordni f'Ruma kien il-Kmandatur Fra Karlu Aldobrandini. F'dik il-ħabta, barra minn dan, l-Ordni kellu wkoll tnejn min-nies oħra miegħu hemm f'Ruma — Aġent u Riċevitur.

Malli Aldobrandini wassal l-Istatuti f'idejn il-Papa, dan ħatar malajr xi Prelati ħalli jifluhom sewwa u jagħtu l-fehma tagħhom fuqhom. Dawn ġew mogħtija l-amar, biex jaraw jekk humiex ta' min jgħaddihom bħala tajbin, inkella x'ħemm li wieħed jista' jbiddel, iwarrab minnhom, jew iżid fihom.

Dil-biċċa ta' l-Istatuti kienet in-nixxiegħa li nisslet xewqa kbira fil-Gran Mastru Laskri biex iwaqqaf Stamperija hawn Malta. Il-ħsieb ta' Laskri kien, li l-Ordni jagħni lil Gżiritna bis-Sengħa ta' l-Istampa, biex, f'din il-biċċa, Artna ma tidherx b'inqas minn artijiet oħra. U. m'għandniex x'ingħidu, kienet daqsxejn kbira, ta' għajb u li tagħti wisq fil-għajn, biex wara li kienu għaddew madwar 200 sena minn mindu Guttemberg ta' Magonza sab is-Sengħa ta' l-Istampa, fi Gżiritna ma kien għad hawn ebda Stamperija.

Biex il-Gran Mastru Laskri jasal fil-ħsieb tiegħu, fl-14 ta' Ottubru, 1637, kiteb lill-Ambaxxatur ta' l-Ordni f'Ruma. Bagħat igħidlu, biex malli l-Istatuti jitgħaddew mill-maħtura Prelati, jgħarrfu malajr. U dan ried ikun jafu, għax ir-rieda tiegħu hi, li jġib xi stampaturi u jistampahom hawn Malta. Iżda amarlu, li jitkixxef sewwa u jara jekk is-setgħa li wieħed jagħti biex jistampaw il-kotba f'din il-Gżira, tkunx f'idejn il-Gran Mastru, inkella f'idejn ħaddieħor. Jitgħarraf ukoll, jekk din il-biċċa tmissx lill-Gran Mastru waħdu biss, jew ikunx jista' jaħtar lil ħaddieħor floku, biex jagħti l-imsemmija setgħa. Imma kemm-il-darba din is-setgħa taqa' taħt xi wieħed mill-Prelati li kienu maħtura biex jaraw u jiflu l-Istatuti, jekk jista' jkun dil-biċċa ma jridha li ssir b'xejn. Għalhekk talbu biex jgħarrfu sewwa b'kollox u mill-aktar fis, ħalli, fuq li jibgħat jgħidlu, ikun jista' jara xi ħsieb jagħmel iżjed 'il quddiem (1).

Iżda, qabel ma waslet it-tweġiba ta' Aldobrandini għal din l-ittra, lill-Gran Mastru tawh l-aħbar li l-Istatuti dalwaqt jiġu mgħoddija minn kollox.

Fuq it-tagħrif li semmejna, il-Gran Mastru qata' qalbu li jilħaq iġib Stamperija biex l-Istatuti jistampahom f'Malta. Seta' Laskri, li kieku ried, jistenna sakemm jikseb Stamperija u jġibha hawn, iżda billi l-Ordni kien imlebleb biex ifittex jara l-Istatuti tiegħu jitħaddmu, il-Gran Mastru ried jurihom id-dawl mill-aktar

(1) **Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1416.**

fis li seta' jkun. Fuq hekk, fis-16 ta' Novembru, 1637, Laskri reġa' kiteb lil Aldobrandini. Bagħat jamarlu, biex iħabrek kemm jista' ħalli l-mogħdija ta' l-Istatuti ma ddumx ma tasal fi tmiemha; imbagħad, bla ma jitlef żmien xejn, jagħtihom biex jistampawhom hemm—f'Ruma. B'danakollu, issokta jamarlu wkoll, li dwar l-istampar ta' l-Istatuti u dwar l-Istampatur li jixtieq iġib f'Malta, jibqa' jħabrek u jagħmel dak kollu li talbu qabel, fil-waqt li qallu li qiegħed jistenna t-tweġiba fuq din il-biċċa (2).

L-aħbar li l-Istatuti waslu biex ikunu mgħoddija, ma kellha xejn li xejn mis-sewwa. L-Ordni kien għad fadallu jsum ħobż u ilma biex jara Liġijietu mwettqa minn Ruma. Ara kemm. Fl-24 ta' Diċembru, 1637, l-Ambaxxatur Aldobrandini kiteb lill-Gran Mastru. Bagħat igħarrfu li hu ma qiegħed iħalli jaħrablu xejn li ma jħeġġiġx biex l-Istatuti l-ġodda jkunu miflija u mgħoddija mill-aktar fis. Iżda kien għadu lura ż-żmien biex wieħed jista' jitħaddet dwar l-istampar tagħhom. Il-maħtura Prelati kellhom hekk x'jagħmlu, li għad ma waslux għajr fit-Taqsima li titħaddet dwar it-Teżor (3). Meta l-fili tagħhom ikun wasal fit-tmiem, jieħu ħsieb jgħarrfu b'dan malajr. B'hekk, il-Gran Mastru jkun jista' jilħaq jerġa' jgħidlu mill-ġdid dak li kellu jagħmel fuq l-istampar tagħhom, billi, għal din il-biċċa, ma jiftakarx li kien amarlu ħaġa meqjusa u sewwa dwarha (4).

Dan id-dewmien beda jdejjaq lill-Ordni bil-qabda qatigħ. Fuq hekk, fil-11 ta' Jannar, 1638, Laskri kiteb lill-Aġent tiegħu f'Ruma, jismu Rosa. Bagħat igħidlu li jisgħobbih ħafna jara li Ruma qed tieħu kollox fit-tul f'dawk il-ħwejjeġ li kellhom x'jaqsmu mal-Gran Mastru u l-Ordni tiegħu. L-aktar fil-bosta żmien li ntilef bla ma raw u flew l-Istatuti.

Dwar dan it-tiġbid, l-Aġent Rosa bagħat igħid lill-Gran Mastru x'għandu jagħmel. Għalhekk Laskri, fuq li tarraflu Rosa, ma ħalla jintilef żmien xejn, iżda kellem malajr lill-Inkwiżitur ta' Malta. Lil dan talbu li jħabrek mal-Kardinal Barberini ħalli jbejjen is-setgħa tiegħu mal-Prelati, biex, għallinqas, dawn jiltaqgħu mqar darba fil-ġimgħa. U b'hekk iwasslu l-mogħdija ta' l-Istatuti fil-mixtieq tmiem tagħhom mil-aktar fis li jistgħu.

(2) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1416.

(3) L-Istatuti kienu jgħoddu 21 Taqsima, u dik tat-Teżor kienet taħbat il-ħames waħda.

(4) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1265.

L-Aġent Rosa bagħat igħid ukoll lill-Gran Mastru, biex il-ktieb ta' l-Istatuti jistampah f'Malta, b'xi Stampaturi li semmie-lu. Il-Gran Mastru għoġbuh ħafna dawk in-nies li qallu bihom. Qagħad ukoll li l-ktieb ta' l-Istatuti kellu jiġi mqabbel ma' l-oriġinal mill-Inkwiżitur waħdu biss. Iżda, l-aktar li Laskri qagħad għal dan, għax Rosa għarrfu li f'dawn il-ħwejjeġ hekk kien im-dorri li jsir (5).

Minn xi kitba li għaddiet minn idejna jidher li, meta l-Aġent Rosa kiteb lill-Gran Mastru, in-nies li tarraflu isimhom, x'uħud minnhom kienu f'Napli, għax barra milli Laskri kiteb Ruma, kiteb Napli wkoll, dwar biex jara jiksibx xi Stamperija minn hemm, ħalli jfittex iwitti t-triq għal meta jaqla' l-grazzja li talab minn Ruma.

Il-fili fit-tul ta' l-Istatuti, reġa' nissel mill-ġdid it-tama fil-Gran Mastru li, sakemm dawn jitgħaddew minn kollox, jilħaq jirnexxilu jħassel Stamperija u jġibha hawn, biex dawn jistam-pawhom fiha. Fuq hekk, fit-12 ta' Frar, Laskri kiteb lill-Ambax-xatur Aldobrandini. Bagħat igħidlu, li bl-amar li l-Papa ta biex il-maħtura Prelati jiltaqgħu aktar ta' sikwit, ħalli jiflu l-Istatuti, jittama li dawn ma jdumux ma jitgħaddew. B'danakollu, ma kellu jħalli xejn jaħrablu, iżda kull darba jibqa' jfakkar, iħabrek u jsus biex hekk isir mill-Prelati. Terġa', meta l-Istatuti jkunu mħejjija minn kollox, ma jagħtihomx hemmhekk għall-istampa, iżda jibgħathom f'Malta, għax irid jistampahom hawn (6).

L-Ambaxxatur Aldobrandini u l-Aġent Rosa għamlu ħilit-hom kollha biex jaraw ix-xewqa ta' l-Ordni mitmuma mill-aktar fis li seta' jkun. Tassew li fl-Arkivju ta' l-Ordni hemm kemm-il ittra ta' l-Ambaxxatur Aldobrandini, fejn dan jagħti bosta tagħ-rif dwar il-ħidma tiegħu li għamel biex jitfittex isir il-fili ta' l-Is-tatuti mill-Prelati li kienu maħtura għalhekk, iżda minn ta' l-Aġent Rosa ma ltqajna ma' l-ebda waħda fl-imsemmi Arkivju. Għalhekk naħsbu li dawn huma mitlufa. Imma minn ittri ta' Laskri nsibu ħafna iżżiħajr mogħti lil dawn it-tnejn ta' kemm ħadmu, fil-waqt li l-Gran Mastru kien iħeġġiġhom dejjem biex jissuktaw iħabirku ħalli jfittxu jaraw iż-żerniq tal-mogħdija ta' l-Istatuti.

Fil-bidu tal-1639, Aldobrandini spiċċa minn Ambaxxatur ta'

(5) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1417.
(6) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1417.

l-Ordni f'Ruma, billi għalaqlu ż-żmien li kellu jagħmel ta' tliet snin. Floku laħaq il-Kmandatur Fra Nerik d'Estampes Valensé. Fl-ittri li l-Gran Mastru Laskri kiteb lil dan l-Ambaxxatur ġdid tiegħu, insibu li kien jibgħat jgħidlu biex jissokta jħabrek dwar l-Istatuti li semmejna, ħalli jkun jista' jagħtihom għall-istampa f'Malta (7).

Iżda, bit-tħeġġiġ kollu li sar mill-Ordni u mill-ħbieb tiegħu, il-mogħdija ta' l-Istatuti baqgħet lura wisq. Mhux dan biss, imma, f'April tal-1640, il-Kardinal Barberino bagħat għall-Pirjol ta' l-Ordni, li f'dik il-ħabta kien il-Malti Imbroll, biex imur Ruma ħalli hemm jagħtih xi tifsir li ried ikun jaf dwar dawn l-Istatuti.

Kif stajna naqbdu mill-kitba li għaddiet minn taħt idejna, f'dik il-ħabta nqala' bosta għaqqux li ħarbat għas-sħiħ it-tama li kellu Laskri biex jara sseħħ waħda mill-kbar xewqat tegħu—li jdaħħal l-Istampa f'Malta. X'kien dan il-għawġ li ċaħħad għal kollox lil Gżiritna minn Sengħa hekk sabiħa u meħtieġa, ma nistgħux ingħidu sewwa, billi l-Volum tas-sena 1640, li fih l-ittri ta' l-Ambaxxatur Valensè lill-Gran Mastru, huwa mitluf, ladarba ma jinsabx ma' sħabu l-oħra fl-Arkivju ta' l-Ordni. Iżda minn ittra li Laskri kiteb lil Valensè, wieħed jista' jaqbad xi ħaġa dwar din il-biċċa u jsejjes fuqha. Fl-ittra li semmejna, miktuba hawn fil-15 ta' Mejju, 1640, u mibgħuta Ruma, insibu li Laskri bagħat igħid lil Valensè biex, dwar l-Istampa li jixtieq iwaqqaf f'Malta għall-ħtieġa tagħha, jagħmel tajjeb li ma jqanqal xejn aktar fuqha, ladarba l-Papa ma għoġbux jagħtina l-grazzja li nistgħu nħaddmuha f'dik il-għamla li hi mogħġuba mill-Ordni (8).

Naħsbu li ħadd ma jagħti l-ħtija lil Laskri għal kif kellu jimxi f'din il-biċċa. Hu minnu li dan kien Gran Mastru ta' Għaqda Qaddisa. B'danakollu ma kien jaqbillu qatt li jilqa' ftehim li jċekknu ħafna f'għajnejn id-dinja, billi b'hekk jidher li ġew naqqsulu mis-setgħa tiegħu, bħala li hu wkoll kien Sultan ta' Malta.

Mela l-Ordni kien hu l-ewwel wieħed li ried idaħħal l-Istampa f'Malta. Ħadd qablu, ma tħajjar jagħmel din il-ħaġa. Għalhekk il-ġieh ta' din il-biċċa jmiss lilu—lill-Ordni waħdu. U hawn jaqa' dak kollu li qal Parnis meta xela lill-Ordni, billi tafa' l-ħtija

(7) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1418.

(8) Arkivju ta' l-Ordni, vol. 1419.

kollha fuqu, talli ddawwar ma daħħal l-Istampa f'Malta (9).

Kif rajna, il-ħtija ta' dan it-tfixkil kollu kienet Ruma waħedha, billi din baqgħet iebsa u ma ċċaqalqet xejn minn dak li dehrilha taqta' hi biss dwar kif kellha titħaddem din is-Sengħa f'dawn il-Gżejjer.

Iżda, is-saram li semmejna, ma kienx waħdu li feġġ biex ikedd lill-Gran Mastru u miegħu wkoll l-Ordni kollu. Minn Ruma deher ġej tilwim ieħor ġdid li għal daqsxejn ma baramx miegħu l-Istatuti ta' l-Ordni wkoll.

Fit-13 ta' Novembru, 1640, wasal hawn Malta, lura minn Ruma, il-Pirjol Imbroll. Miegħu ġieb l-aħbar dwar xi twegħir li nqala' biex żammew u ma għaddewx l-Istatuti. Fuq hekk, il-Gran Mastru kiteb mill-ġdid lin-nies tiegħu f'Ruma, biex jibagħtulu tagħrif sewwa u bir-reqqa kollha dwar dak it-tibdil u ż-żieda li għamlu fl-Istatuti dawk il-Prelati li ġew maħtura mill-Papa. Hawn reġa' beda x-xogħol u t-talb bil-ħerqa ħalli jagħtuhom dak l-imbierek ta' tibdil li kelu jsir fihom. Fl-aħħar, wara ħafna taħbit u bosta telf ta' żmien, l-Ambaxxatur ta' l-Ordni kisibhom u bagħathom lejn Malta.

Iżda, it-tiġbid dwar l-Istatuti baqa' sejjer fit-tul iż-żejjed bħal qabel. Għalhekk kellu jgħaddi qatigħ ilma minn taħt il-mitħna sakemm wasal biex jitfaċċa dak il-mistenni u mixtieq jum li fih l-Ordni rnexxielu jara l-mogħdija u t-twettiq tagħhom minn Ruma.

(Jissokta)